

منبع شناسی جامعیت قرآن کریم

نویسنده اول

دکتر حسین ستار

عضوهیئت علمی علوم قرآن و حدیث دانشگاه کاشان

tadrik۱۳۹۰@gmail.com

نویسنده دوم

مریم دهقانی

دانشجوی کارشناسی ارشد علوم قرآن و حدیث

dehghanisanaz۷۲@gmail.com

چکیده:

معجزه دین مبین اسلام، کتاب آسمانی قرآن کریم است که نسخه ابدی درمان بشریت به شمار می رود. از مباحث مطرح شده پیرامون این کتاب الهی، جامعیت و جهانی بودن آن است که در آیات متعددی بدان اشاره شده و در ذیل همان آیات دیدگاه های مختلفی از مفسران مذاهب گوناگون مطرح گشته است. در تحقیق کنونی بر اساس پژوهشی کتابخانه ای و با استفاده از منابع تفسیری و کلامی کهن و جدید، آیاتی که بر جامعیت و جهانی بودن قرآن کریم دلالت دارند، گردآوری شده است. بدیهی است که آثار پیرامون جامعیت به دو بخش آثار مستقل یا غیر مستقیم، تقسیم می شود و آثار مستقل اعم از کتاب، پایان نامه و مقاله است و در کتب متعددی نیز می توان به صورت غیر مستقل بحث جامعیت قرآن کریم را مشاهده کرد. به ویژه کتب تفسیری و در ذیل آیاتی چون آیه ۸۹ سوره نحل؛ آیه ۳۸ سوره انعام؛ آیه ۱۱۱ سوره یوسف(ع)؛ آیه ۴۲ سوره فصلت؛ آیه ۵۹ سوره انعام. در تحقیق کنونی در سه بخش کتب مستقل، کتب غیر مستقل و نهایتاً مقالاتی که در این باب نوشته شده پیرامون جامعیت یک منبع شناسی خاص به سامان رسانده شده است. آن هم نه تنها مبتنی بر کتب تفسیری که در کتاب های علوم قرآن، کلام و مرتبط با کلیت دین مبین اسلام. چنانکه تنها به منابع فارسی بسنده نشده و منابع متعددی که به عربی نگاشته شده نیز معرفی شده است. فرضیه و مدعای تحقیق بر این استوار می باشد که در منابع متعددی از روزگاری دور تاکنون بر جامعیت و جهانی بودن قرآن کریم تصریح شده و اگر چه در تشریح کیفیت جهانی بودن و جامعیت همگرایی میان مفسران مذاهب مختلف مشاهده نمی شود، اما در اصل قضیه همگی با هم اتفاق نظر دارند.

واژگان کلیدی: قرآن کریم، جامعیت، جهانی بودن، منبع شناسی.

ارسال رسل و انزال کتب برای این است که هم بشر به شاهراه سعادت وارد شده و مسیر کمال را بییماید و هم در آخرت حجتی در دست نداشته باشد تا گمراهی و عدم سعادت خویش را دارای عذر بداند. از این رو خداوند سبحان با فرستادن پیغمبران و نازل فرمودن کتاب های آسمانی راه را از بیراهه به انسان نشان داده و چون دین اسلام آخرین دین الهی است لازم می آید تا قیام قیامت برای بشریت متکفل برنامه های سعادت و کمال و رشد باشد. تعبیر جامعیت و جهانی بودن بدان معناست که این دین الهی با کتاب آسمانی اش برای رساندن انسان به سر منزل مقصود کافی است. بدان معنا که معارف انبوه و مترکم این دین مبین توانایی نجات انسان از گرداب های ضلالت را داراست و می تواند او را به ساحل امن و سلامت برساند. البته در باب معارف الهی اسلام این نکته را نباید فراموش کرد که قرآن مجید مجموعه ای از مبانی و معارف در زمینه عقاید، احکام و اخلاق است و به تعبیر علامه طباطبایی تمامی معارف قرآن با گستردگی آن به چند اصل توحید، نبوت، معاد و فروع آن ها، باز می گردد.^۱ ولی به سبب برخی اشکالات که در دیدگاه مفسران و متکلمان و جامعه شناسان بوده، برخی از آنان معنای جامع و کامل و جهانی بودن اسلام و کتاب آسمانی اش را بر معانی خاصی حمل کرده و دیدگاه هایی که بعضا مخالف معنای اولیه جامعیت و جهانی بودن است را ارائه داده اند که در ابتدای مقاله بدانها اشاراتی خواهیم داشت. چنانکه در زمینه توان بالقوه قرآن کریم در زمینه تبیین علوم طبیعی و هستی اعم از علوم معنوی و الهیات نیز تلاش های علمی نیز صورت گرفته است^۲ و تمام این زحمات به سبب این است که برسانند دین اسلام و کتاب آسمانی اش برای سعادت دنیوی و اخروی انسان برنامه های وافی و کافی دارا می باشد و اگر در جایی خلا و نقص مشاهده شود به سبب برداشت غلط یا ناقص از برنامه های اسلامی اعم از قرآن و عترت(ع) یا به سبب اجرای ناقص یا عدم اجرای برنامه های دینی است. امری که موجب شده سبک زندگی مسلمانان چنانکه باید اسوه و الگو برای سایر ادیان و بشریت نباشد و بدیهی است که ترسیم صحیح و منطقی جامعیت و جهانی بودن قرآن کریم فطرت بشر خواهان سعادت را در تحقق خارجی این جامعیت کمالی تحریک خواهد نمود و انتظارات او از دین نهایی خداوند را برآورده می نماید. از این رو چون زیست احسن در جهان، نیازمند معرفت و نیز جهان آرای است، این دو نیاز، پاسخ های بسیاری دارند که کامل ترین و عقلانی ترین آنها، پاسخ های دین است. پس انسان از دین، راه های جهان داری و جهان دانی و جهان آرای می خواهد و دین خدا نیز این راه ها را به او می نمایاند. انتظار دین نیز از بشر آن است که سرمایه های عقلی و هنری و تجربی خود را در راه های پراکنده و نافرجام، هدر نهد و جامعیت دین و کتاب الهی در زمینه برآورده سازی این انتشار بسیار مهم تلقی می گردد.^۳

۱. اقوال مختلف در مورد جامعیت قرآن کریم

در رابطه با مبحث جامع بودن قرآن کریم سه رای کلی می توان مطرح کرد.

۱-۱ جامعیت مطلق

رای و نظر اول بر این استوار است که قرآن کریم دارای جامعیت است. جامعیت مد نظر طرفداران این عقیده نیز در دار دنیا قابل تحقق است. یعنی از نگاه اینها که البته برخی معاریف آن را نشانه جمود دانسته اند،^۴ قرآن کریم جامع تمام موارد زیست بشر در جهات مادی و معنوی می باشد. به بیان دیگر سعادت کامل بشر وابسته به جامعیت کتاب آسمانی دین اسلام که آخرین

^۱ .المیزان، سید محمدحسین طباطبایی، ج ۱، ص ۴۰.

^۲ .مثلا بنگرید به آثار مرحوم شیخ محمدرضا حکیمی در این زمینه؛ دانشمندان و مشاهیر، ج ۲، ص ۵۰۳.

^۳ .جامعیت کتاب الهی و انتظار متقابل دین و بشر، عبدالله جوادی آملی، حکمت اسراء پاییز ۱۳۹۰ شماره ۹.

^۴ .اسلام ومقتضیات زمان، مرتضی مطهری، ج ۱، ص ۲۹۱ و ۲۹۲.

و کامل ترین دین برای بشریت است می باشد و اگر جامعیت قرآن کریم را نپذیریم در حقیقت حکیم بودن خداوند و نیز کامل ترین بودن دین اسلام مورد خدشه واقع می شود. ادله عقلی و نقلی (اعم از آیات و روایات) مد نظر این گروه در بخش دلایل جامعیت قرآن کریم خواهد آمد. چنانکه جواب این دست افراد پیرامون شبهات مطرح شده در رابطه با عدم جامعیت قرآن کریم و نیز فروگذار شدن بسیاری از مباحث زیست بشر در قرآن کریم نیز در بخش شبهات مورد بحث قرار گرفته و جواب های مختلف طرفداران جامعیت قرآن کریم اعم از تحلیل آنان در مورد لزوم کشف جامعیت قرآن کریم توسط مفسران واقعی قرآن که ائمه اطهار (ع) باشند، و نیز بیان خطوط کلی قرآن کریم که تا قیام قیامت اصول زیست بشر را بیان کرده و کشف ریز مسائل به مرور توسط بشر صورت خواهد گرفت و قرآن سرچشمه اشارات این پیشرفت های زندگی بشری است و مخالفتی با آنان نخواهد داشت.

۱-۲ جامعیت نسبی

رای دوم قائل به جامعیت قرآن کریم است. ولی معنای جامعیت را به سان نظر اول نمی داند. بلکه یک گونه نسبی گرایی و مقایسه را در زمینه جامعیت مطرح می سازد. از نگاه این افراد جامع بودن قرآن کریم و به تبع آن دین اسلام مربوط به کتب آسمانی دیگر و در قیاس با ادیان آسمانی سابق است. یعنی دین مبین اسلام و معجزه آن نسبت به ادیان سابق و معجزات آنان دارای جامعیت است نه اینکه جامع بودن آن به معنای وجود تمام موارد مورد نیاز بشر در زندگی طبیعی خود در حیات شخصی و اجتماعی و مادی و معنوی باشد. اثرات قائل شدن به این قول و نیز انگیزه ای که باعث شده اینان برای صیانت از حریم اسلام و قرآن (به دید خود) روی به این نظریه بیاورند در بخش ادله طرفداران جامعیت مطلق قرآن کریم خواهد آمد.

۱-۳ عدم جامعیت

سرانجام اینکه عقیده سوم پیرامون مبحث جامعیت قرآن کریم قائل به عدم جامعیت قرآن کریم و حتی دین اسلام است. در این نگاه نه دین اسلام و نه کتابی آسمانی آن جامع نیست و مباحث بسیاری از عرصه ها و زوایای زندگی آدمی در دار دنیا در این دین و کتابش مورد بحث قرار نگرفته است. عمده دلیل رو آوردن طرفداران این نظریه با رای عدم جامعیت قرآن و اسلام پیشرفت شگرفت بشر به ویژه در عرصه های صنعتی و مادی است که قرآن کریم و دین اسلام چون مربوط به ۱۴۰۰ سال قبل بوده اند، طبیعتا اشاراتی به این مطالب نداشته و ندارند. جواب این شبهه بر عهده طرفداران قول به جامعیت مطلق قرآن کریم است. البته ذکر این نکته لازم است که لزوما طرفداران عدم جامعیت اسلام و قرآن، بی دین یا ضد دین نیستند. بلکه در میان افرادی که دین مدار بوده یا مدعی دین مداری هستند نیز می توان برخی را یافت که طرفدار این رای و نظر باشند. دکتر عبدالکریم سروش در عین حالی که قائل به کامل بودن قرآن کریم است، ولی آن را جامع ندانسته بین مفهوم کمال با مفهوم جامعیت فرق نهاده و می گوید: «دین کمال دارد و نه جامعیت... فرق است میان کامل بودن و جامع بودن. جامع بودن یعنی همه چیز را در بر می گیرد، گویی دین سوپرمارکتی است که هر چه بخواهید در آن پیدا می شود.»^۵ در ادامه پس از واژه شناسی و مفهوم شناسی و اصطلاح یابی جامعیت و نیز جهانی سازی وارد ادله طرفین بحث می شویم.

۳. جامعیت از حیث فردی یا اجتماعی

از مسائل مرتبط با مقوله جامعیت جهت فردی یا اجتماعی بودن دستورات معارفی دین اسلام است. برخی معتقدند انسان می تواند در زمینه فردی به کمالات مد نظر خود برسد بدون آنکه جامعه و حکومتی صالح بر روی کره زمین برقرار باشد و حتی

۵. عبدالکریم سروش، ۱۳۷۰، ص ۲۷

بدون اینکه دستورات دین اسلام جهت اجتماعی داشته باشد. یعنی حتی طبق نظر اینها اگر قائل به عدم ورود معارف دینی در عرصه های اجتماعی شویم و بگوییم آنها مهمل نهاده شده و به بشر واگذار شده باز هم دین برای سعادت فردی بشر کفایت می کند. در حالی که اساسا اجتماعی بودن انسان اقتضا می کند که دین که عهده دار هدایت انسان است، نیز اجتماعی باشد و این بعد از وجود انسان را تحت پوشش هدایت و برنامه های خود قرار دهد و نسبت به آن ساکت و بی تفاوت نباشد؛ زیرا همانگونه که انسان در بعد فردی زندگی خویش نیازمند هدایت است، در بعد اجتماعی نیز به هدایت نیاز دارد. مضافا اینکه بعد اجتماعی زندگی انسان بس پیچیده و نقطه تضاد منافع و کشمکش هاست و انسان در این بعد سخت به هدایت دین و برنامه های آن نیازمند است. پس اگر دینی تنها به بعد فردی انسان عنایت داشته باشد و فقط عهده دار هدایت او در این جنبه باشد به هدف خود، که هدایت کامل انسان است، نمی رسد. به تعبیری: «هدایت اسلامی، شامل «تربیت» است و «سیاست».

تربیت از ساختن فرد آغاز می شود به منظور ساختن جامعه؛ و سیاست از ساختن جامعه آغاز می شود به منظور ساختن فرد. بنابراین دو امر یاد شده، دو واقعیت توأمانند و دو روی یک سکه... تربیت صحیح فردی، بدون سیاست صحیح اجتماعی تحقق پذیر نیست، چنانکه سیاست صحیح اجتماعی نیز بدون تربیت صحیح فردی تحقق پذیر، نیست.» بنابراین اگر دینی تنها عهده دار تربیت انسان باشد و فقط به بعد فردی او عنایت داشته باشد در این بعد هم به توفیق دست نمی یازد؛ زیرا آنچه این دین در بعد فردی توصیه می کند، اجتماع می تواند به راحتی آن را خنثی و نفی و با آن مبارزه کند و مانع تحقق این بعد دین شود. (الناس بامرائهم اشبه منهم بأبائهم یعنی مردم به حاکمان خویش شبیه ترند تا به پدرانشان)، بنابراین توفیق دین در بعد فردی انسان نیز در گرو توفیقش در بعد اجتماعی است.^۶

۴. جهانی بودن

جهان به مجموعه عالم ممکنات گفته می شود که البته به سبب زیست فعلی بشر در کره خاکی بیشتر مقصود از جهانی بودن، کره زمین است نه مجموعه کهکشان ها و غیره. حتی در مورد کره زمین نیز مقصود از جهانی بودن یک چیز به نسبت آن، طرح مباحث مرتبط با انسان در کره خاکی مورد بحث است. از این جهت معنای جهان در تعبیر «جهانی بودن» اشاره عام و قصد خاص است. یعنی اراده مطلق عالم ممکنات نمی شود بلکه حیات حیوان ناطق در کره خاکی را قصد می کنند. از این رو وقتی طرفداران یا مخالفان جامعیت و جهانی بودن قرآن کریم و دین مبین اسلام پیرامون این واژه به بحث پرداخته اند، مقصود آنان این است که آیا این دین و کتابی الهی اش، توان برآورده سازی نیازهای انسان در تمام عرصه های زندگی بشر در کره خاکی را داراست یا نه؟ طبیعتا تمام جهات سیاسی، اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی و... در این زمینه مورد نزاع است و در این مرحله نیز نه تنها برخی مخالفان دیانت، که حتی عده ای از متفکران و اندیشمندان مسلمان نیز منکر جهانی بودن دین اسلام و کتاب قرآن هستند و عقیده دارند این دین و کتاب آسمانی اش، برای بخشی از مردم جهان که در خاورمیانه زیسته اند آمده، و حتی برای زندگی آنان نیز تمام عرصه ها را تحت تکفل قرار نداده است. ناگفته نماند که بحث جهانی بودن با جامعیت تقارن دارد و از هم گسیخته نیست. از این رو دیدگاه ها پیرامون قرآن و جامعیت با قرآن و جهانی بودن نزدیک به هم است. از این جهت مثلا اگر کسی قائل به تکفل اسلام نسبت به تشریح رهنمودهای جامع اما در حیطه حیات معنوی برای سعادت بشر است،^۷ در این زمینه جهانی سازی نیز همان رویکرد را مجبورا خواهد پذیرفت. پس اگر جامعیت را به معنای شمول برای مصادیق تام بپذیریم، جهانی بودن با جهان شمولی نیز یکی خواهد بود که مقبولیت جهانی و سازگاری و همخوانی با همه فرهنگ ها و جهان بینی ها را برای همه افراد در همه زمانها و مکانها در پی دارد^۸ و این برداشت هم می تواند به صورت بدون مرز تفسیر

^۶. شیوه های تبیین جامعیت قرآن، سید ابوالفضل موسویان، نامه مفید ۱۳۷۵ شماره ۸.

^۷. سید محمدعلی ایازی، ۱۳۸۰، ص ۱۹.

^۸. باقرزاده، ص ۲۱.

شدن گزاره های دینی باشد که توسط مفسران بزرگان مانند علامه طباطبایی رد شده، و هم می تواند مفهومی صحیح برای آن بیان داشت، به این صورت که مقصود از جهان شمولی برای همه فرهنگ های بشری، توان بالای این دین و کتاب آسمانی اش است که می تواند بشر را در هر قالب و فرهنگی مادامی که حقیقت طلب باشد و با واقعیت ستیزی نداشته باشد، به راه حق رهنمون گردد.

منبع شناسی جامعیت قرآن

الف) کتب مستقل در باب جامعیت قرآن:

✓ جامعیت قرآن از منظر صحیفه سجاده

از آثار مستقلی که در زمینه جامعیت قرآن کریم بر پایه نصوص دینی ان هم تمرکز بر یک کتاب حدیثی خاص به نگارش در آمده است کتاب فوق می باشد. صحیفه سجاده یا زبور آل رسول(ص) مشتمل بر مناجات های آسمانی حضرت سید الساجدین(ع) است، مولف بر اساس اشارات و تصریحات متعدد امام(ع) به قرآن کریم بحث جامعیت کتابی الهی را از دیدگاه واکاویده است. وی پس از مقدمه ای نسبتا مفصل و پرداختن به مباحث حول صحیفه مبارکه، فصل اول کتاب خویش را به «تبیین جامعیت قرآن» مختص گردانده و در سه گفتار به ترتیب از منظور از جامعیت، دیدگاه های نسبت به مسئله جامعیت و تبیین جامعیت کتاب الهی از نگاه امام سجاده(ع) در صحیفه سجاده سخن گفته و فصل سوم را با عنوان «ملاک های جامعیت قرآن» در ۴ گفتار سامان می دهد. مطابقت با فطرت، جاودانگی و تحریف ناپذیری وحی، میزان سنجش و موزون گری قرآن و نهایتا جهانی بودن قرآن کریم چهار گفتار این فصل است که دارای مدخل های متعددی نیز می باشد. ارتباط جامعیت قرآن با خاتمیت عنوانی است که نگارنده برای فصل سوم برگزیده است و این فصل نیز به سان فصل گذشته در چهار گفتار است. اولین گفتار به فلسفه ختم نبوت تشریحی اختصاص یافته و در گفتار دوم تبیین مساله خاتمیت از دیدگاه امام سجاده(ع) در صحیفه تبیین شده است. خاتمیت و جاودانگی دین اسلام و خاتمیت و کمال دین اسلام دو گفتار بعدی این فصل هستند و در انتها مولف فصلی را با عنوان «جامع بودن قرآن نسبت به کتب آسمانی پیشین» در ۵ گفتار به بحث گذاشته است.^۹

✓ جامعیت و کمال دین

این اثر از آثاری است که اگر چه در معنای عام به دین اسلام پرداخته و صرفا مرتبط با جامعیت قرآن کریم نیست ولی فی الجمله می توان آن را از آثار مستقل پیرامون قرآن کریم بر شمرد. نویسنده آن استاد علی ربانی گلپایگانی از متکلمان شهیر جهان تشیع در روزگار کنونی است. فصل اول اثر به جامعیت ادیان آسمانی اختصاص دارد و دومین فصل به جامعیت آئین اسلام پرداخته است. مولف سومین فصل را با عنوان خاتمیت و کمال دین نامگذاری کرده و مباحث مختلفی را در رابطه با این دو بحث بیان نموده است و می دانیم در مبادی و غایات، بحث جامعیت با بحث کمال دین و خاتمیت در هم تنیده است. بالاخره چهارمین فصل مختص به بررسی مقوله خاتمیت و پویایی دین اسلام است که ضمن بیان مطالب ایجابی، به صورت سلبی به شبهاتی که در غرب و شرق علیه دین اسلام و عدم توان آن در حرکت و پویایی با سیر تمدن پیشرفت بشر مطرح گشته جواب داده است.^{۱۰}

^۹ جامعیت قرآن از منظر صحیفه سجاده، زهرا خراسانی، قم، ابتکار دانش، ۱۳۸۵.
^{۱۰} جامعیت و کمال دین، علی ربانی گلپایگانی، موسسه دانش و اندیشه معاصر، ۱۳۷۹.

✓ جامعیت قرآن

معروف ترین کتابی که در ایران معاصر به صورت مستقل در باب جامعیت کتابی الهی به رشته تحریر در آمده است جامعیت قرآن اثر استاد محمدعلی ایازی است که عنوان دوم «پژوهشی استنادی و تحلیلی از مساله جامعیت و قلمرو آن» را داراست. مؤلف کتاب را در ۵ فصل تدارک دیده است. فصل اول به مبحث جامعیت قرآن و ادله آن می پردازد که منظور از جامعیت و اثبات جامعیت را با ادله نقلی و عقلی در این فصل می خوانیم. چنانکه بحث خاتمیت با بحث جامعیت دین اسلام و نیز کتاب الهی این دین مرتبط است فصل دوم پیرامون مقوله خاتمیت است و سومین فصل عنوان قلمرو دین و تفسیر جامعیت را دارا می باشد که مؤلف در بخش نظریات سه نظر را ارائه نموده و سپس درباره مفسران و مبحث جامعیت مصادیق فراوانی از مفسرین کهن و معاصر ایرانی و غیرایرانی را ذکر نموده و در انتها نظریه برگزیده خویش را بیان کرده است. ملاک های جامعیت در سه بخش که مفصل ترین آنها بخش سوم است فصل بعدی کتاب بوده و نهایتاً فصل انتهایی کتاب با عنوان جامعیت در علوم اسلامی آمده است و نویسنده این بحث را در زمینه فقه و اصول و کلام و علوم قرآن توضیح داده است.^{۱۱}

ب) کتب غیر مستقل در باب جامعیت:

۱) تفسیری:

در زمینه منبع شناسی دیدگاه های مفسران قرآن کریم نسبت به مباحث قرآنی از جمله جامعیت قرآن و دین مبین اسلام نه تنها آثار مستقل تفسیری باشد مد نظر ما باشد، که کتب کلامی یا کتب تاریخ علوم قرآن یا کتاب های مربوط به شبهات علیه اسلام نیز بایستی مورد رجوع قرار گیرد. از این جهت دامنه بحث بسیار گسترده است و البته اشاره ای به آیات ناظر به جامعیت قرآن کریم می تواند مفید باشد.

۱- آیه ۸۹ سوره نحل

یکی از آیات که جامعیت قرآن را بررسی می کند هشتاد و نهمین آیه سوره مبارکه نحل است که بیش از آیات دیگر در این زمینه مورد استناد واقع شده است. خداوند سبحان در این آیه می فرماید: «نَزَّلْنَا عَلَيْكَ الْكِتَابَ تِبْيَانًا لِّكُلِّ شَيْءٍ» علامه طباطبایی از متقن ترین بحث ها را درباره این آیه اشاره نموده و حتی مبنای تفسیر قرآن به قرآن را دلالت این آیه در روشن گری و تبیان نسبت به هر چیز از جمله خود قرآن کریم می داند. دیدگاه وی در این آیه اگر چه مورد انکار برخی از تفکیکیان معاصر واقع شده است، ولی در مجموع نظری جذاب و قابل اعتناست. ایشان می فرماید: تبیان، به طوری که گفته شده، به معنای بیان است. چون قرآن کریم کتاب هدایت برای عموم مردم است و جزاین کار شأنی ندارد. لذا ظاهر مراد از «کل شیء» همه آن چیزهایی است که برگشتش به هدایت باشد از قبیل معارف حقیقی مربوط به مبدأ و معاد و اخلاق فاضله و شرایع الهی و قصص و مواعظی که مردم در اهتداء و راه یافتنشان به آن محتاجند و قرآن تبیان همه اینهاست.^{۱۲}

آیت الله مکارم شیرازی در ذیل همین آیه یاد شده در تفسیر خود گفته است: تبیان (به کسرتا یافتن آن) معنی مصدری دارد، یعنی بیان کردن و از این تعبیر با توجه به وسعت مفهوم «کل شیء» به خوبی می توان استدلال کرد که: در قرآن بیان همه چیز است، ولی با توجه به این نکته که قرآن یک کتاب تربیت و انسان سازی که برای تکامل فرد و جامعه در همه جنبه های معنوی و مادی نازل شده است روشن می شود که: منظور از همه چیز، تمام اموری است که برای پیمودن این راه لازم است، نه این که: قرآن یک «دایره

^{۱۱} جامعیت قرآن، سید محمدعلی ایازی، رشت، کتاب مبین، ۱۳۸۰.

^{۱۲} طباطبایی، ج ۱۲، ص ۴۶۸.

المعارف» بزرگ است که تمام جزئیات علوم ریاضی و جغرافیایی و شیمی و فیزیک و گیاه شناسی و مانند آن در آن آمده است، هر چند قرآن یک دعوت کلی به کسب همه علوم و دانشها کرده که تمام دانشهای یاد شده و غیر آن در این دعوت کلی جمع است.^{۱۳}

شهید سید محمد باقر حکیم می گوید ما موقع خواندن قرآن می بینیم که همه چیز در آن نیست و مطالب بسیاری از علوم بسیاری و فیزیک و تاریخ و جامعه شناسی و.. در آن نیامده و اگر چه اصولش در قرآن باشد بسیاری از تفصیلاتش را در قرآن نمی توان یافت. از این رو چگونه باید قرآن را تبیینی برای هر چیز بدانیم؟ و در جواب می فرماید ما اگر به ظاهر آیه بنگریم این اشکال وارد می شود ولی اگر در سایه هدف قرآنی (و با در نظر گرفتن لفظ کل در راستای همین هدف) به آیه بنگریم مشکلی روی نخواهد داد و آیه معنای صحیحی دارد. زیرا قرآن کریم تبیان و روشنگری برای هر چیزی است که مرتبط به محقق ساختن آن هدفی که از نزول قرآن در پی آن بوده ایم، باشد. یعنی هیچ چیزی که متعلق به آن هدف باشد در قرآن فروگذار نشده است.^{۱۴}

در تفاسیر اهل سنت نیز در باب ملاک تبیان بودن قرآن برای هر چیز بحث شده است. جصاص از مفسران کهن می نویسد: هیچ حکمی از احکام دین نیست الا اینکه تبیان آن در قرآن آمده است زیرا خداوند می فرماید: و نزلنا علیک الكتاب تبیاناً لکل شیء. یعنی تبیان هر امر دینی با نص یا دلالت. به بیان دیگر هیچ حادثه بزرگ و کوچکی نیست الا اینکه خداوند در قرآن نصی بر آن یا دلیل درباره اش آورده و و بیانات نبوی هم مصدرش در حقیقت کتاب است که می فرماید: وما آتاکم الرسول فخذوه وما نهاکم عنه فانتهوا. سپس وارد تایید قرآنی مبانی مخدوش عامه در باب استحسان و اجماع و شورا و... می شود.^{۱۵}

چنانکه آلوسی از مفسران معروف سنی همین معنا را به تعبیری دیگر آورده و می گوید اکثر بزرگان اهل سنت همین نظر را دارند که تبیان بودن قرآن راجع به امور دینی است از جمله احوال امت های انبیای الهی و... حال این تبیان با نص و تصریح باشد یا احاله و واگذاری برخی مطالب به سنت زیرا امر به تبعیت از رسول اکرم (ص) شده ایم. و ما یَنْطِقُ عَنِ الْهَوَى. ^{۱۶} طنطاوی که از عرفی ترین تفاسیر قرآن را نوشته و بسیاری مطالب غیر اثبات شده علمی را سعی کرده بر قرآن حمل کند در باب تبیان بودن قرآن می گوید که این روشنگری گاهی بر سبک اجمال و گاهی بر طریق تفصیل است.^{۱۷}

برخی از شیعیان عقیده دارند تبیان بودن قرآن امری یقینی است ولی باید کسی باشد که بتواند مطالب را از قرآن در یابد و ائمه اطهار ع هستند که توان این کار را دارند. در میان اهل سنت به دلیل عدم اعتقاد به عصمت پس از رسول اکرم (هر چند عده ای از اهل سنت حتی عصمت نبی اعظم و انبیای سابق را نیز قبول ندارند) قول به لزوم مبین برای قرآن طرفدار خاصی ندارد. ولی سیوطی سخنی را از قدما نقل می کند که گرایش نسبی به این مطلب را می رساند. وی ناقل است که گفته شده: «إن الله أنزل فی هذا الكتاب تبیاناً لکل شیء ولكن علمنا یقصر عما بین لنا فی القرآن. یعنی خداوند در این کتابش تبیینی برای هر چیز را نازل کرده ولی علم و دانش ما قاصر است از آنچه در قرآن تبیین شده است.^{۱۸} در هر حال عمده مفسران سنی عقیده دارند تبیان گری قرآن ناظر به امور دینی است. اما به تعبیر شیخ محمد سند همین نیز ایجاد مشکل می کند زیرا این اشکال رخ نمایی می

^{۱۳} . مکارم شیرازی؛ ۱۳۸۸، ج ۱۱، ص ۳۹۳.

^{۱۴} . محمد باقر حکیم، تفسیر سوره حمد، ص ۶۸.

^{۱۵} . احکام القرآن، أبو بکر الجصاص، ۳: ۲۴۶.

^{۱۶} . روح المعانی، آلوسی، ۷: ۴۵۲ و تفسیر مراغی، ۱۴: ۱۲۷.

^{۱۷} . تفسیر وسیط، محمد سید طنطاوی، ۸: ۲۱۸.

^{۱۸} . الاکلیل فی استنباط التنزیل، سیوطی، ص ۱۶۴.

کند که در قرآن و سنت بسیاری از امور دینی چه رسد به امور دنیایی وجود ندارد. لذا برخی از آنها باب عقول و تجربه های بشری را که عینا همان خواست مورد پسند سکولار هاست را پی گرفته اند.^{۱۹}

۲- آیه ۳۸ سوره انعام

آیه دیگری که به جامعیت قرآن اشاره دارد آیه ۳۸ سوره انعام است که می فرماید: «ما فَرَطْنَا فِي الْكِتَابِ مِنْ شَيْءٍ» که نکره در سیاق نفی آمده و به تعبیر اهل بلاغت این مطلب افاده تعمیم می نماید. در تفسیر نمونه آمده است که: «ممکن است منظور از کتاب قرآن بوده باشد که همه چیز (یعنی تمام اموری که مربوط به تربیت و هدایت و تکامل انسان است) در آن وجود دارد. احتمال دیگر این که: منظور از کتاب عالم هستی است؛ زیرا عالم آفرینش مانند کتاب بزرگی است که همه چیز در آن آمده است و چیزی در آن فروگذار نشده است.»^{۲۰}

عبدعلی حویزی در کتاب خود روایتی از عیون اخبار الرضا (ع) آورده است: عبدالعزیز بن مسلم از امام رضا روایت کرده که فرمود: ای عبدالعزیز! مردم آگاهی ندارند و از دین خود به نیرنگ گمراه شده اند. خدای متعال پیامبر خود را از دنیا نبرد مگر بعد از این که دین را برای او کامل گردانید و قرآن را که بیان همه چیز در آن است، بر او نازل فرمود: حلال و حرام، حدود و احکام و تمامی نیازمندیها را به کمال در آن بیان فرموده و گفت: ما فَرَطْنَا فِي الْكِتَابِ مِنْ شَيْءٍ.^{۲۱} علامه طباطبایی در تفسیر خود ذیل این آیه می فرماید: «ما فَرَطْنَا فِي الْكِتَابِ مِنْ شَيْءٍ» چیزی نیست که حال آن واجب و قیام به حق آن و بیان آن لازم باشد، مگر اینکه ما آن را در این کتاب رعایت نموده و در امر آن کوتاهی نکرده ایم پس کتاب ما تام و کامل است. وی می افزاید: در معنای کتاب دو احتمال وجود دارد. یکی مراد لوح محفوظ است - دوم اینکه مراد از آن همین قرآن باشد.^{۲۲}

در زمینه جهانی بودن دعوت دین مبین اسلام و کتاب الهی آن ذکر این نکته خالی از فایده نیست که این امر لزوماً به معنای نفی عالمگیر بودن سایر شرایع الهی سابق نیست. در آیه ۱۳ سوره مبارکه شوری که می فرماید: «شَرَعَ لَكُمْ مِنَ الدِّينِ مَا وَصَّىٰ بِهِ نُوحًا وَالَّذِي أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ وَمَا وَصَّيْنَا بِهِ إِبْرَاهِيمَ وَمُوسَىٰ وَعِيسَىٰ أَنْ أَقِيمُوا الدِّينَ وَلَا تَتَفَرَّقُوا فِيهِ» علامه طباطبایی فرموده است: از این آیه بر می آید که اولاً: سیاق از آنجایی که افاده امتنان می دهد و به ویژه با نظر افکندن با ادامه آیه و آیه بعدی، می رساند که شریعت محمدی (ص) جامعیت تمام شرایع سابق را دارد و این منافاتی با آیه ۴۸ سوره مانده که می فرماید: «لِكُلِّ جَعَلْنَا مِنْكُمْ شِرْعَةً وَمِنْهَاجًا» ندارد زیرا خاص بودن یک شریعت مخالف جامعیت آن نیست. ثانیاً: شرایط الهی منسوب به وحی شرایع حضرات نوح، ابراهیم، موسی، عیسی و محمد (ص) هستند. زیرا اگر غیر از این شرایع شریعت دیگری بود برای اقتضای حق جامعیت مذکور باید ذکر می شد.^{۲۳} این مطلب اگر چه محل نقد و نظر برخی مفسران بزرگوار معاصر قرار گرفته است،^{۲۴} ولی در جای خود جامعیت دین مبین اسلام را تا قیامت خواهد رساند.

۳- آیه ۱۱۱ سوره یوسف (ع)

در باب جامعیت قرآن آیه ۱۱۱ سوره یوسف که می فرماید: «تَفْصِيلَ كُلِّ شَيْءٍ» نیز از آیاتی است که در باب شمول کلی و جامعیت قرآنی بدان استناد و استدلال می گردد. آیت الله مکارم شیرازی ذیل آیه می فرمایند: هر آنچه که انسان به آن نیاز دارد،

^{۱۹} . بحوث معاصرة في الساحة الدولية ، محمد سند، ص ۳۹ .

^{۲۰} . مکارم شیرازی؛ ۱۳۸۸، ج ۵، ص ۲۸۰ .

^{۲۱} . حویزی؛ ۱۳۹۱، ج ۲، ص ۵۸۱ .

^{۲۲} . طباطبایی، ج ۷، ص ۱۱۵ .

^{۲۳} . المیزان، علامه طباطبایی، ج ۱۸، ص ۲۸ .

^{۲۴} . مفاهیم القرآن، آیت الله سبحانی، ج ۳، ص ۹۱ و ۹۲ .

ودرسعادت و تکامل او دخیل است، در این آیات آمده است.^{۲۵} شیخ طبرسی نیز که امام خمینی بسیار تفسیر مجمع البیان او را می ستاید، در ذیل آیه فرموده است: *تَفْصِيلُ كُلِّ شَيْءٍ*: روشننگروبیان کننده روایا و نارواها و حلال و حرام خداست.^{۲۶} علامه طباطبایی بر همان مبنای تفسیری خود در ذیل آیات مشابه در اینجا نیز می گوید: *تَفْصِيلُ كُلِّ شَيْءٍ* هم بیان وتمیز هر چیزی است از آنچه که مردم در دینشان که اساس سعادت دنیا و آخرتشان است بدان نیازمندند و هم هدایت به سوی سعادت و رستگاری است.^{۲۷} در میان اندیشه و ران اسلامی، امام خمینی را باید از جمله معدود عالمانی دانست که در آراء و آثار قرآن شناختی خویش از جامعیت قرآن با نگرشی خاص، واقع بینانه، مبتکرانه و در عین حال کاربردی سخن رانده که چنین باور و بینشی در نگاه ها و نگاشته های هیچ یک از متفکرین شیعه و سنی در ادوار مختلف تاریخ تفسیر قرآن به چشم نمی خورد. لذا تبیین اندیشه های قرآن شناختی امام خمینی با تأکید بر تمرکز بر مسئله جامعیت قرآن و ترسیم ابعاد و مؤلفه های آن، بسیار مهم است.^{۲۸}

۴- آیه ۴۲ سوره فصلت

آیه ۴۲ سوره فصلت بدین صورت است: «لَا يَأْتِيهِ الْبَاطِلُ مِنْ بَيْنِ يَدَيْهِ وَلَا مِنْ خَلْفِهِ تَنْزِيلٌ مِنْ حَكِيمٍ حَمِيدٍ» که به این آیه نیز در باب جامعیت قرآن کریم استناد می شود. مرحوم عبدالحسین طیب اصفهانی در تفسیر خود می گوید: *تَنْزِيلٌ مِنْ حَكِيمٍ حَمِيدٍ*: از مقام بلندی نازل شده و مقام شامخی از خداوند حکیم و حمید که عین الفاظ کلام الهی است غیر از کتب و صحف انبیاء سلف و به نحو اعجاز صادر شده و افضل از تمام کتب سماویه.^{۲۹} آقای مکارم شیرازی که عقیده دارند عظمت و جامعیت قرآن کریم در تفسیر موضوعی نسبت به تفسیر ترتیبی تجلی بیشتری دارد، (و بر این اساس می توان این مزیت را بر مزایای تفسیر موضوعی^{۳۰} افزود) ذیل این آیه می گوید: مفسران سخنان بسیار گفته اند که جامع تر از همه آنها این است: هیچ گونه باطل، از هیچ نظر، از هیچ طریق، به سراغ قرآن نمی آید. یعنی نه تناقضی در مفاهیم آن است، نه چیزی از کتب و علوم پیشین بر ضد آن می باشد، و نه اکتشافات علمی آینده با آن مخالفت خواهد داشت.^{۳۱}

۵- آیه ۵۹ سوره انعام

آیه دیگر در باب جامعیت قرآن آیه ۵۹ سوره انعام است: «وَلَا رَطْبٌ وَلَا يَابِسٌ إِلَّا فِي كِتَابٍ مُبِينٍ» در این آیه نظر مرحوم طیب این است که: رطب و یابس دو موضوع مقابل هم هستند مثل ثواب و عقاب، اطاعت و عصیان و... تماما در این کتاب مبین ثبت شده است.^{۳۲} در نظر وی مراد از کتاب مبین همان لوح محفوظ است که برخی به قرآن مجید تفسیر کرده اند و بعضی به امام مبین مستفاد از اخبار. استاد مکارم شیرازی ذیل همین آیه می فرماید: وسعت بی انتهای علم خدا را به همه موجودات بیان می کند و هیچ چیز از آن مستثنا نخواهد بود؛ زیرا منظور از تر و خشک معنی لغوی آن نیست بلکه این تعبیر، معمولاً کنایه از عمومیت می باشد. در مورد کتاب مبین احتمالات مختلفی از ناحیه مفسران داده شده است ولی بیشتر به نظری رسد منظور از کتاب مبین همان مقام علم پروردگار است؛ یعنی همه موجودات در علم بی پایان او ثبت می باشند بعید نیست منظور از لوح محفوظ نیز همان صفحه علم خدا باشد.^{۳۳}

^{۲۵} . مکارم شیرازی؛ ۱۳۸۸، ج ۱۰، ص ۱۲۳

^{۲۶} . طبرسی، ۱۳۸۰، ج ۷، ص ۱۶۹

^{۲۷} . طباطبایی، ج ۱۱، ص ۳۸۲

^{۲۸} . جامعیت قرآن از دیدگاه امام خمینی (س)، فیض الله اکبری دستک، پژوهشنامه متین سال هفدهم تابستان ۱۳۹۴ شماره ۶۷.

^{۲۹} . طیب، ج ۱۱، ص ۴۴۱

^{۳۰} . مزایای تفسیر موضوعی قرآن کریم، محمدرضا داوودی، معرفت، ۱۳۸۴ شماره ۹۶.

^{۳۱} . مکارم شیرازی، ۱۳۸۷، ج ۲۰، ص ۳۱۸.

^{۳۲} . رک. اطييب البیان، طیب، ج ۵، ص ۹۲

^{۳۳} . مکارم شیرازی، ج ۵، ص ۳۳۸.

✓ قرآن در اسلام

علامه طباطبایی در کتاب قرآن در اسلام پیرامون خصوصیات قرآن کریم مطالبی از جمله اعجاز آن، جاودانگی اش، کامل بودن آن و... را بیان می‌دارد. از بیان ایشان در قسمت کمال این کتاب الهی می‌توان برداشت جامعیت را نمود. وی می‌فرماید قرآن مجید مشتمل بر هدف کامل انسانیت است و آن را به کامل‌ترین وجه بیان می‌کند. زیرا هدف انسانیت که با واقع بینی سرشته شده جهان بینی کامل و به کار بستن اصول اخلاقی و قوانین عملی است که مناسب و لازمه همان جهان بینی باشد و قرآن مجید تشریح کامل این مقصد را به عهده دارد و این کتاب در حقیقت بر مقاصد همه کتب آسمانی و چیزهای بیشتری را اشمال دارد. یعنی هر چیزی که بشر در پیمایش راه سعادت و خوشبختی اعم از اعتقاد و عمل، بدان نیازمند است در این کتاب به صورت کامل بیان شده است.^{۳۴}

✓ اسلام آیین برگزیده

نویسنده در این اثر به صورت گذرا به مقوله جامع بودن قرآن و دین مبین اسلام اشاره داشته است. از دیدگاه وی معنای واقعی اسلام، پذیرش و تسلیم است و لازمه تسلیم شدن به خدا پذیرفتن دستوران وی است و روشن است که به آخرین دستور خدا باید عمل کرد و آخرین دستور خداوند چیزی جز ابلاغات آخرین رسول وی نیست. از این جهت دعوت خدا به اطاعت از شریعت، دعوت ایشان سرایت یافته به همه انسان‌ها که به فرهنگ خاصی اختصاص ندارد و چون دین روش زندگی است و باید در زندگی مصلحت زیست با کمال اخروی حیات ابدی تامین شده باشد قوانین زندگی مندرج در شریعت بایستی به اندازه نیاز وجود داشته باشد و این رمز خاتمیت و جامعیت است.^{۳۵}

✓ گامی به سوی علم دینی

نزاع میان طرفدار وجود علم دینی یا منکران آن (اعم از منکران مسلمان و متدین و منکران غیر مسلمان و ضد دین) جدید نیست و کهن است. در کتاب گامی به سوی علم دینی مولف و همکاران وی در بحث تعیین قلمرو دین خود را نیازمند نظریه مستدل می‌بینند و برای این مهم به جستجو در دلایل مندرج در متون دینی پرداخته و از دو زاویه به این بحث می‌پردازند که زاویه اول بحث جامعیت اسلام بر اساس ادله قرآنی و روایی است و طبیعی است که این بحث شامل بحث جامعیت قرآن کریم نیز می‌شود. از این رو در ابتدا به ادله جامعیت قرآن کریم پرداخته و در آغاز به آیه ۸۹ سوره نحل استناد می‌جویند و سپس آیات و روایاتی را در این مضمون ذکر می‌کنند تا قبل از ورود به بحث دوم که پیرامون کمال اسلام است، این گونه بیان می‌دارند که به دلیل ظهور بخشی از آیات و روایات یاد شده در جامعیت حداکثری قرآن، انکار این ادعا، ساده نیست؛ چنانکه از سوی دیگر اثباتش نیز آسان نمی‌باشد.^{۳۶}

✓ قرآن شناسی

آیت الله مصباح یزدی عصاره بحث جامعیت را در این اثر خویش اینگونه بیان داشته اند که در باب جامعیت دو دیدگاه وجود دارد که یکی آن را محدود به امور اخلاقی دانسته و دیگر دیدگاه این انحصار را بر نتافته و محدود و قلمرو قرآن را فراتر از

^{۳۴}. قرآن در اسلام، سید محمدحسین طباطبایی، ص ۳۹ و ۴۰.

^{۳۵}. اسلام آیین برگزیده، علیرضا مسجدجامعی، ص ۶۸ و ۶۹.

^{۳۶}. گامی به سوی علم دینی (۱): ساختار علم تجربی و امکان علم دینی، حسین بستان (نجفی)، ص ۹۹ تا ۱۰۳.

امور ارزشی دانسته است. دیدگاهی که قلمرو قرآن کریم را منحصر در امور ارزشی می کند، با رسالت قرآن سازگاری ندارد و پذیرفته نیست ولی نظریه جامعیت مطلق قرآن کریم نیز به علت ناسازگاری با رسالت قرآن و فقدان دلیل معتبر بر صحت آن، قابل اثبات نیست. وظیفه اصلی قرآن کریم رساندن مردم به کمال واقعی است و از این حیث چیزی را فروگذار نکرده است.^{۳۷}

✓ قرآن و چگونگی پاسخگویی به نیازهای زمان

نگارنده در این اثر فصلی مبسوط را به مقوله جامعیت قرآن کریم اختصاص داده است. وی می نویسد مسئله جامعیت و جهانی بودن کتاب خدا از صدر اسلام تا کنون مورد توجه اندیشمندان و مفسران بوده است و از طرفی این مبحث جامعیت با مبحث خاتمیت ارتباط عمیقی داراست. وی می نویسد با نگاه درون دینی مبنای اعتقاد به جامعیت قرآن، تعالیم این کتاب و روایات معصومان(ع) است اما از نگاه برون دینی مبحث جامعیت به مقوله انتظار بشر از دین و به پاسخ گویی به این پرسش بر می گردد. نویسنده به آیاتی چون آیه تبیان برای اثبات این مدعا و نقل برخی احادیث اقدام نموده و سپس دو دیدگاه پیرامون تحلیل اندیشمندان درباره کیفیت جامعیت قرآن را بیان می کند. از جمله اینکه دیدگاه اول معتقد به حاوی بودن قرآن برای همه علوم است، دومین دیدگاه از هادی بودن قرآن سخن می گوید و اینکه اقتضای هدایت، جامعیت است. البته به صرف نقل اکتفا ننموده و به نقد و بررسی این دو دیدگاه نیز می پردازد.^{۳۸}

✓ جامعیت قرآن کریم

آقای مصطفی کریمی در این اثر مباحث و مطالب متعددی در حول قلمرو موضوعی قرآن کریم را بیان کرده است که از جمله آنها می توان به این اشاره داشت که اوصافی چون جهانی بودن، جاودانگی، کمال و مهیمن بودن قرآن کریم به نسب کتاب های آسمانی دیگر دال بر جامعیت کتاب الهی است. چنانکه جامعیت قرآن کریم اولاً گستره ای فزون تر از احکام و امور هدایتی دارد و ثانیاً مربوط به شان هدایتگر بودن آن برای معصومین است. سوم آنکه این گستره موضوعی تنها از ظاهر، استفاده نمی شود و مربوط به باطن هم هست.^{۳۹}

✓ آئین خاتم

اثر مذکور به خامه محمدحسن قردان قراملکی پدید آمده است. این اثر اگر چه در عنوان مرتبط با جامعیت قرآن کریم نیست ولی مباحثی که در آن مطرح گشته سراسر مرتبط با جوانب بحث جامعیت یا عین آن است. مثلاً در فصل اول که از هدف و فلسفه نبوت و در بخش دوم از تحلیل خاتمیت سخن می گوید این مباحث با بحث جامعیت نسبت تندیگی و ارتباط حاد دارد. فصل سوم کتاب عنوان جاودانگی و جامعیت اسلام را داراست و این نیز هم به بحث قرآن کریم که معجزه دین اسلام است و هم بحث جامعیت کتاب الهی باز می گردد. از نگاه نویسنده در بحث جامعیت ۳ دیدگاه وجود دارد و اولین دیدگاه، دیدگاه حداقلی یا سکولار است که مختص دکتر سروش و دکتر مهدی حائری یزدی است. دومین دیدگاه حداکثری بوده و طرفداران بسیاری برای این نظریه وجود دارد و بالاخره سومین دیدگاه، دیدگاه اعتدالی است که شهید مطهری از طرفداران این دیدگاه است. نویسنده ضمن بیان این دیدگاه ها و ادله آنها، به بررسی و تحلیل آنها نیز می پردازد.^{۴۰}

✓ قرآن در قرآن

^{۳۷} قرآن شناسی، محمدتقی مصباح یزدی، ج ۲، ص ۳۰۸ و ۳۰۹.

^{۳۸} قرآن و چگونگی پاسخگویی به نیازهای زمان، ابراهیم کلانتری، ص ۶۹ تا ۷۸.

^{۳۹} جامعیت قرآن، مصطفی کریمی، ۳۵۱ و ۳۵۲.

^{۴۰} آئین خاتم، محمدحسن قردان قراملکی، تهران، پژوهشکده فرهنگ و اندیشه اسلامی، ۱۳۸۶.

در این اثر بخشی تحت عنوان جامعیت قرآن کریم یاد شده و جامعیت این کتاب آسمانی نشانه برتر بودن آن ذکر شده است. این ویژگی جامعیت در کتاب الهی ضمن آیه در این کتاب هر مثال را بیان داشته ایم آمده و مولف بحث را به ذیل آیه کشانده که از ناسپاسی انسان سخن به میان آمده است. از نگاه وی این آیه جامعیت و زیبایی قرآن را بیان می دارد که برای اقناع ذات سیری ناپذیر بشر کافی است اما بشر با ناسپاسی از این خوان نعمت بهره نمی برد. مولف همچنین به سوره کهف و آیه ای در همین مضمون اشاره کرده و از آن نیز جامعیت کلام الهی و فرو گذار نکردن هیچ عرصه ای از هدایت برای بشر و ایمان به خدا و طلب غفران از وی و خودخواهی و جاهلیت بشر به عنوان مانعی برای پذیرش ایمان و نهایتا تکرار سنت های ثابت خدا در ارسال عذاب و نیز عذاب های نوین را استنتاج می نماید.^{۴۱}

ج) مقالات

✓ بررسی ادله جامعیت و جاودانگی قرآن کریم در نهج البلاغه

این مقاله نگاشته خانم فاطمه نقیبی است که پس از بحث ارتباط قرآن و علوم مختلف، دلیل عقلی بر جامعیت قرآن کریم به بحث حجیت قرآن کریم در نهج البلاغه و نظریه اهل حدیث اشاره کرده و از نگاه نصوص نهج البلاغه و فرمایش های امام علی(ع) در این کتاب شریف، به بحث اثبات جامعیت و جاودانگی کتاب الهی پرداخته است. خطبه های ۱۸، ۱۷۵ و ۱۸۹ از خطبی است که وصف جامعیت قرآن در آنها به عنوان هدایتگر به سوی سعادت مطرح گشته است و نویسنده شواهد بحث را از این خطبه ها ذکر و تشریح نموده است.^{۴۲}

✓ جامعیت قرآن از نظر مفسران

جامعیت قرآن از نظر مفسران اگر چه بعضا نظر غیر مفسرین را نیز در مقاله خود انعکاس داده ولی از منقح ترین مقالات پیرامون جامعیت قرآن کریم است. نویسنده پس از مقدمه، مباحث مقاله اش را به شکلی پاکیزه در عناوینی چون جامعیت و کمال در لغت، تمایز میان جامعیت قرآن و دین، تحریر محل نزاع، آرای دانشمندان در بحث جامعیت و تفسر قرآن(در سه نظریه و هر کدام با شواهد و مصادیق طرفداران)، ادله قائلان به جامعیت قرآن کریم، ادله قائلین به نفی جامعیت بیان کرده و نهایتا به نقد و بررسی مطالب پرداخته است.^{۴۳}

✓ جامعیت قرآن از نگاه احادیث

نویسنده در این مقاله به دسته بندی روایات مرتبط با مبحث جامعیت پرداخته است. از نگاه وی دسته اول روایاتی است که بیان می دارد تمام علوم و احتیاجات بشر در قرآن کریم بیان شده است. دسته دوم پیرامون دو حدیث است که بیان داشته علم اولین و آخرین در قرآن کریم است و در این کتاب الهی تفکر کنید(تا آنها را بیابید) دسته سوم دو روایتی است که علم موجود در قرآن را که با صفت کل بیان شده در مورد احکام تخصیص زده است. دسته چهارم روایتی است که جامع معانی دسته های سابق است و دسته پنجم روایاتی که علاوه بر بیان معنای روایت دسته چهارم، آن را مقید به وجود شخصی می داند که بتواند آن علوم را از قرآن کریم استخراج و استظهار کند. نهایتا دسته ششم روایات دال بر این است که همه علوم و احکام در قرآن و سنت وجود دارد. نویسنده در انتها سه نتیجه برر تحلیل دسته بندی روایات فوق ارائه می دهد.^{۴۴}

^{۴۱} قرآن در قرآن، محمد اخوان، ص ۳۴۶ تا ۳۴۸.

^{۴۲} فقه و حقوق خانواده(ندای صادق)، ش ۱۹، ۱۳۷۹، ص ۱۹ تا ۲۴.

^{۴۳} جامعیت قرآن از نظر مفسران، علی کریم پور قراملکی، پاییز، ۱۳۸۳، شماره ۴۳، از ۵۰ تا ۶۹.

^{۴۴} جامعیت قرآن از نگاه احادیث، اصغر هادی کاشانی، علوم حدیث، ش ۸، تابستان ۷۷، ص ۱۱۴ تا ۱۲۵.

جمع بندی

سعادت و کمال نهایی بشر نیازمند وجود برنامه ای مدون و مبسوط با دو رویکرد جهانی بودن و جامعیت است و اگر چه در شرایع سابق به اقتضای زمانه ادیان آسمانی جود داشته ولی کامل ترین دین و دین نهایی خداوند دین اسلام است که خود به سان معجزه آسمانی اش ابدی و جامع و جهانی است. در زمینه جامعیت اسلام و قران اگر چه برخی تفسیرها و تعبیرهای خاص که حتی معنای جامعیت و جهانی بودن را نقض می کند ابراز شده ولی هدف اصلی کسب سعادت ابدی بشر محتاج معنای اولیه جامعیت و جهانی بودن اسلام و قران است که در این تحقیق از جهت منبع شناسی جامعیت قران کریم ۵ آیه که دلالت بیشتری در مقصود داشتند (هر چند در تفسیر آن آیات بیشتر مفسران اهل سنت تفسیرهای خلاف معنای جامعیت نموده اند) بیان گشت و روشن است که آیات دال بر جامعیت اسلام و قران کریم بیش از آیات مزبور است ولی از حیث ارائه نمونه آماری آیات صریح در مقصود مد نظر مقاله، این آیات گزینش شد و در ذیل هر آیه نظر چند تن از مفسران و اندیشمندان بیان گشت.

منابع

- ۱) ابن منظور، لسان العرب، ۱۴۱۴ق.
- ۲) الاتقان، جلال الدین سیوطی، ۱۳۸۰، ۳۴.
- ۳) أحكام القرآن، أبو بكر الجصاص، ۳:
- ۴) احمدسیاح، فرهنگ بزرگ جامع نوین (عربی ب فارسی)، ۱۳۷۴.
- ۵) اسلام آیین برگزیده، علیرضا مسجدجامعی، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی؛ سازمان چاپ و انتشارات، ۱۳۸۳.
- ۶) اسلام و مقتضیات زمان، مرتضی مطهری، ج ۱، قم، انتشارات صدرا، ۱۳۷۳.
- ۷) اطیب البیان، سید عبدالحسین طیب، ج ۵،
- ۸) الاکلیل فی استنباط التنزیل، سیوطی،
- ۹) آئین خاتم، محمدحسن قدردان قراملکی، تهران، پژوهشکده فرهنگ و اندیشه اسلامی، ۱۳۸۶.
- ۱۰) باقرزاده،
- ۱۱) بحوث معاصره فی الساحة الدولیه، محمد سند،
- ۱۲) تفسیر مراغی، ۱۴:
- ۱۳) تفسیر وسیط، محمد سید طنطاوی، ۸:
- ۱۴) جامعیت قرآن از دیدگاه امام خمینی، فیض الله اکبری دستک، پژوهشنامه متین سال هفدهم تابستان ۱۳۹۴ شماره ۶۷.
- ۱۵) جامعیت قرآن از منظر صحیفه سجادیه، زهرا خراسانی، قم، ابتکار دانش، ۱۳۸۵.
- ۱۶) جامعیت قرآن از نگاه احادیث، اصغر هادوی کاشانی، علوم حدیث، ش ۸، تابستان ۷۷.

- ۱۷) جامعیت قرآن کریم، مصطفی کریمی، پژوهشکده فرهنگ و اندیشه اسلامی، ۱۳۹۰.
- ۱۸) جامعیت قرآن، سید محمدعلی ایازی، رشت، کتاب مبین، ۱۳۸۰.
- ۱۹) جامعیت کتاب الهی و انتظار متقابل دین و بشر، عبدالله جوادی آملی، حکمت اسراء پاییز ۱۳۹۰ ش ۹.
- ۲۰) جامعیت و کمال دین، علی ربانی گلپایگانی، موسسه دانش و اندیشه معاصر، ۱۳۷۹.
- ۲۱) دانشمندان و مشاهیر حرم حضرت عبدالعظیم حسنی (ع)، علی رضا هزار، ج ۲.
- ۲۲) روح المعانی، آلوسی، ۷.
- ۲۳) شیوه های تبیین جامعیت قرآن، سید ابوالفضل موسویان، نامه مفید ۱۳۷۵ شماره ۸.
- ۲۴) طبرسی، ۱۳۸۰، ج ۷.
- ۲۵) عبدالکریم سروش، ۱۳۷۰.
- ۲۶) علوم قرآن و حدیث، بینات (موسسه معارف اسلامی امام رضا علیه السلام)، ش ۴۳، ۱۳۸۳.
- ۲۷) فقه و حقوق خانواده (ندای صادق)، ش ۱۹، ۱۳۷۹.
- ۲۸) قرآن در قرآن، دکتر محمد اخوان، کاشان، مرسل، ۱۳۸۹ ش.
- ۲۹) قرآن در اسلام، سید محمدحسین طباطبایی، به کوشش سیدهادی خسروشاهی، قم؛ بوستان کتاب، ۱۳۸۶.
- ۳۰) قرآن شناسی، محمدتقی مصباح یزدی، قم، موسسه امام خمینی، ۱۳۸۶.
- ۳۱) قرآن و چگونگی پاسخگویی به نیازهای زمان، دکتر ابراهیم کلانتری، قم؛ نشر معارف، ۱۳۸۲.
- ۳۲) گامی به سوی علم دینی (۱): ساختار علم تجربی و امکان علم دینی، حسین بستان (نجفی)، با همکاری محمد فتحعلی و ابوالفضل گائینی، قم، زیتون، ۱۳۸۴.
- ۳۳) محمدباقر حکیم، تفسیر سوره حمد.
- ۳۴) مزایای تفسیر موضوعی قرآن کریم، محمدرضا داوودی، معرفت، ۱۳۸۴ شماره ۹۶.
- ۳۵) مفاهیم القرآن، جعفر سبحانی، قم، نشر مؤسسه الإمام الصادق (علیه السلام)، چاپ ۴، ۱۴۱۳ ق.
- ۳۶) المیزان، علامه طباطبایی، ج ۱۸.
- ۳۷) ناصر مکارم شیرازی، تفسیر نمونه، قم، ج ۲۰، ۱۳۸۷.